

УДК 81'246.2

БІЛІНГВІЗМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (РЕТРОСПЕКТИВА)

Володимир Демченко

*Херсонський юридичний інститут
Харківського національного університету внутрішніх справ
вул. Фонвізіна, 1, Херсон, 73034, Україна
d.vovchuk@gmail.com*

У статті розглянуто особливості формування білінгвістичної опозиції в Південній Україні. Проаналізовано функції та форми існування української та російської мов, розкрито історію офіційного заселення та результати соціальної інтерференції. Автор використовує етимологічну та історичну аргументацію.

Ключові слова: білінгвізм, органічність мови, державна мова, соціолінгвістичні чинники, Південь України.

Соціолінгвісти завжди зазначали, що в системі білінгвізму співіснують та конкурують між собою саме мови, а не їхні носії. Додатково зауважимо, що вирішальну роль при цьому відіграє ступінь агресивності цих носіїв: хто має владу, той і перемагає [1: 113]. І хоча наші праці присвячені порівнянню демографічно-комунікативної потужності двох мов (щодо органічності на території України, зокрема на Півдні) [1–3], екстралінгвістичні умови їх функціонування ще недостатньо обґрунтовані. Тому, розгляд соціальної інтерференції на цій території України є актуальним питанням сучасного мовознавства.

Від середини ХХ ст. проблеми двомовності зацікавили учених, оскільки почали впливати на соціальну політику різних країн, особливо багатомовних. Р. Белл, Д. Хаймс, Д. Брозович аналізують мовну ситуацію і в тих же США, і в межах загальнослов'янського ареалу. Дуже делікатно розглядали ці питання (бо саме такого ставлення вони вимагають) радянські науковці В. Акуленко, Ю. Жлуктенко, Г. Степанов та ін. Проблему не розв'язано і досі. І в дещо нових умовах білінгвістичну опозицію вивчають українські мовознавці В. Демченко, В. Жайворонок, Г. Залізник, Л. Масенко та ін. Мета нашої статті – розкрити особливості формування українсько-російської двомовності на Півдні України. Ставимо за завдання: 1) виокремити чинники, які визначають функції російської та української мов; 2) пояснити історію офіційного заселення Півдня України; 3) розкрити результати соціальної інтерференції на цій території.

1. Органічна двомовність передбачає фактичну рівність функціональної ваги обох її компонентів. Уявімо реальні терези, що намагаються врівноважити ці показники. Зрозуміло, що до часу Реформації (тобто Перебудови) російська мова функціонально переважала: домінувала у сфері ЗМІ, науки та діловодства. Причому це стосувалось і письмової її форми, і усної, яка домінувала в умовах великого міста фактично 300 років і, зрештою, перетворилася на вирішальний чинник цієї функціональної переваги, оскільки міське населення, від другої половини ХХ ст., стало численнішим за сільське (за сто років утрічі більше останнє стало удвічі меншим – тобто відбулась принципова соціальна зміна).

Зазначена Реформація наприкінці ХХ ст. також внесла певні корективи в тодішню мовну ситуацію: законодавство українську мову кодифікувало українську мову як державну, відновивши, отже, історичну справедливість (визначальний чинник кількісного домінування українців на території України); носії цієї мови одержали змогу уникнути перемикання свого мовного коду в умовах зміни комунікативної ситуації на офіційну російську (щоправда, мало хто з них вдавався до цього, оскільки підсвідомо все одно сприймає російську мову як офіційну, а українську асоціює лише з побутовою сферою).

І все ж учені-соціолінгвісти фіксують чимале функціональне розширення публіцистичного, наукового, конфесійного стилів української мови, збагачення лексичного набору у сфері ономастики та політичної комунікації, а також проникнення нового шару просторіччя, неологізмів, дублетів [4: 31]. Це розширення (не лише лексичного, а й граматичного наборів української мови) відбувається за таких причин: недостатня освіченість мовців-реалізаторів (мовна вимогливість), що зумовлює потік іншомовних запозичень та архаїзмів; народно-етнографічні вимоги (аж до пуризму) спричиняють потік також архаїзмів, але відносних – галицизмів, «діаспоризмів» (за умов орієнтування на різні правописні та орфоепічні традиції).

Отже, важіль на умовних терезах зрушив у бік української мови, та все ж не досяг стабільної переваги. Це залежить не стільки від носіїв цієї мови (виробленого упродовж століть комплексу меншовартості), скільки від самої російської мови, що майже не втратила своїх позицій де-факто, залишившись мовою тих-таки ЗМІ.

Якщо до цього додати майже не зменшену вагу функції усного російськомовного спілкування значної частини українців на Півдні та Сході, табування на державному рівні національних питань, ухиляння від ротації керівних кадрів, освітян, науковців та ще й небажання багатьох із них вживати українську мову на робочому місці (що вже передбачає нібито й відповідні санкції), то маємо стан невизначеності, який панує в усіх галузях сучасного буття. Тобто наші терези неначе вагаються: в який бік зрушити?

У такий момент будь-яке рішення на користь російської мови (до чого повсякчас закликають різноманітні політичні сили – і внутрішні, і зовнішні) одразу ж остаточно перекилить умовний важіль, оскільки українська мова не матиме нових резервів для вироблення *status quo*: вона чекає на нове покоління своїх носіїв, а сучасне – найперспективніше (двадцятирічні та тридцятирічні) – є носієм російської мови вже як першої (материнської), і його представники, звісна річ, не здатні здійснити принципів реформ на підтримку державної мови об'єктивно, бо не потребують цього психологічно.

Єдиний шлях, який міг би бути ефективним, волонтаристичний (але лише певною мірою) – безальтернативне застосування державної мови у сфері ЗМІ та реклами. Щодо останнього, то тут можливе дублювання, але не перекладне, а транскрибоване з українського оригіналу. Наприклад: *Виорика – Виорыка – Vioryka* тощо. У цьому випадку російська мова опиниться перед незвіданим раніше феноменом: виявляється, українська фонетично не така вже й близькоспоріднена, і ойконіми *Київ* або *Ленетиха* одержать незвичні для росіянина, проте логічні щодо транслітерації відповідники *Кыйив* і *Лэнэтыха* (що вже говорити про величезну кількість українських прізвищ, які досі в російській мові елементарно підлаштовуються до її фонетичних особливостей: *Прадед, Колесниченко, Белик* (див. докладніше: 1]).

Назвемо деякі екстралінгвістичні умови функціонування обох мов на території України.

Історичні передумови освоєння будь-якої території передбачають природний шлях утворення відповідного соціуму, що, своєю чергою, допускає виникнення між-етнічного контакту (і це стало навіть закономірним явищем). Омелян Пріцак називає первинну Україну «східним форпостом Європи» [5: 59–60]. При цьому доцільно згадати одну із семантичних версій самої назви *Україна* – «пограниччя», що враховує перехрестя різних культур і релігій (цікаво, що кілька відомих усім версій етимології цієї назви мають спільний знаменник – «певну частину місцевості» – байдуже, чи з краю, чи посередині, від чого й той великоросійський прийменник *на*). Аналогічно Пріцак визначає й Іспанію – тільки вже як західний форпост, історичний конгломерат римлян, карфагенян, візиготів, арабів та євреїв.

Поліетнічність може бути порушена лише волонтаристичними заходами (як приклад, відселення етнічних груп із місць проживання – кримських татар, курдів, чеченців, євреїв тощо), як, до речі, і моноетнічність (підселення представників сусіднього етносу до корінного – більшою мірою росіян).

2. Для ілюстрації процесу формування неоднозначної мовно-національної ситуації коротко наведемо історію офіційного заселення Півдня України, починаючи від XVIII століття (докладніше див.: [2: 22–38]).

До зазначеного періоду південні землі не могли бути порожніми (як їх називали дослідники), або ж неслов'янськими, оскільки на такій родючій землі працювали ще скіфи та греки. Праслов'янський характер обґрунтовують сучасні історики та археологи. У період володарювання Туреччини вже створювалися поселення запорізьких козаків з родинами, паланки (Інгулецька, Прогнойська), переправи, з яких виникли сучасні села та селища (Білозерка, Станіслав, Кізомис, Козацьке, Милове, Осокорівка, Гола Пристань, Нова Збур'ївка, Золота Балка та ін.).

Етимологія цих ойконімів є прозорою та відображає тогочасну історію – козацький і турецький вплив. Навіть у радянській енциклопедії «Міста і села Української РСР», автори якої намагались, звісно, уникнути національних питань, історична правда торжествує через фіксування таких українських за походженням населених пунктів, причому однаковою мірою – у Херсонській та Миколаївській областях (в Одеській також домінували українці, але анклав молдован там був більшим кількісно за інші національності).

До речі, на території сучасної Харківщини в середині XVII ст. нараховувалось 20 тисяч козацьких поселень, за даними Посольського приказу [6: 25–39], згадувались суто «українські назвиська» – гетьман *Яцько Остряниця* та сотники *Гаврило Розсоха*, *Богдан Матюшенко*, *Гаврило Гавронський*, *Дем'ян Бут* тощо. А перепис Харкова 1655 р. нараховує 587 козацьких сімей [7: 237–247].

Попри визнання об'єктивного характеру явища змішаності етносів певна національна домінанта обов'язково визначається. Зрозуміло, що і в південному регіоні України кількісно переважають українці. Наприкінці XIX ст. вони становили більшість у регіонах Півдня та Сходу: національну мову як рідну тут визнавало 80,6% жителів Слобідської України, 65% – Донбасу, 53,5% – Херсонської губернії. І це при тому, що в царині освіти панувала російська мова (навали лише російською мовою), відповідно опитувані називали її своєю рідною.

Отже, наприкінці XIX ст. на всій території України і на Півдні зокрема домінують українці зі своєю культурою та мовою (бо ж і селян було на той час утричі більше, ніж городян, а українців у повітах Херсонської губернії зафіксовано 68,2%).

Південь визначався як сільськогосподарський регіон імперії, а найбільша питома вага його хліборобів належала саме українцям (88% представників цього етносу

серед тих, хто працював, були хліборобами). Поряд з ними працювали на землі молдовани та німці, які й проживали головню в повітах (сільській місцевості). Найбільш урбанізованими етносами визначають росіян та євреїв, які проживають здебільшого в містах. Великі губернські міста, у яких формується специфічна субкультура – російсько-єврейська (у малих містах – відповідно українсько-єврейська), з часом поповнюються переважно завдяки селянам губернії, причому українцям. Зрештою, фіксується процес збільшення кількості корінної національності і в місті, і загалом по регіону (у Херсонській області – 77,4% у 1926 р. і 78,3% у 1970 р.).

Цікавий аргумент на користь існування міської субкультури: в Одесі носіїв української мови в 1897 р. – 10%, через сто років – 50%, а ситуація з функціонуванням цієї мови погіршала.

У радянські часи вищезазначену культуру називають пролетарською, а носієм одного з її атрибутів – російської мови – є клас робітників. Рішенням XII з'їзду РКП (б) зі слів І. Сталіна зафіксовано, що російськомовна пролетарська культура є передовою, а українська та інші – «дрібнобуржуазною стихією» (до речі, досить промовистою є семантика латинського терміна *proletarius* (перше значення): «той, хто народжує дітей» [8: 624] – тобто служить державі тільки тим, що має дітей).

Закономірно утворюються нові формації – радгоспи, працівників яких фіксують як робітників, та смт, жителів яких фіксують як городян. Через це формально збільшується відсоток робітників і міських жителів (наприкінці XIX ст. переважали селяни у 2,6 разу, через сто років переважають уже городяни в 1,6 разу, на початок XXI ст. – у 2 рази). Зрештою, така трансформація зумовлює відповідне підвищення статусу російської мови, яка офіційно не є державною, але практично функціонує в усіх сферах і є престижнішою за українську.

3. Формувалась парадоксальна ситуація, коли більшість населення – українці за національністю, селяни з походження – ставали носіями російської мови як функціонально першої, а певна частина визнала її вже як рідну. Зрозуміло, що такі особи калькуватимуть й надалі форми російської мови під час перекладу українською.

З екстралінгвістичного погляду, така ситуація зумовлена певною феноменальністю української історії мовного стану, зокрема у сфері українсько-російського білінгвізму. Ще О. Потебня звертав увагу на те, що індивід, внутрішнє мовлення якого реалізується російською мовою, може бути ідентифікований лише як росіянин – хто б він не був за національністю. Але все ж доцільніше, з наукового погляду, назвати «носієм російської мови як функціонально першої», бо назвати росіянами тих українців за походженням, які думають і формують свої сентенції російською мовою, теж не можна повною мірою (незважаючи на авторитет О. Потебні), оскільки не той у них менталітет [2: 24]. Модель такого мовця передбачає, що шкільне навчання його реалізується українською мовою, мовленнєвий репертуар наповнюється українською термінологією. Вступивши до того ж сільськогосподарського вишу, такий мовець поступово трансформує цю систему в бік російської мови (згідно з тогочасною методологією). Зрештою, молодий спеціаліст «приносить» із собою плутанину контамінованих мовних форм до місця роботи.

Отже, проблема не в самому визнанні явища поліетнічності: результати між-етнічної інтерференції на всіх рівнях соціального життя (чи то взаємовплив культур, чи мов, чи господарських пріоритетів) в більшості негативні, що й спричинювало повсякчас міжнаціональні конфлікти (Карабах, Чечня, Єрусалим, Абхазія, Північна Ірландія).

Відомий російський культуролог Л. Гумільов визначав саме мову тим бар'єром, який стримує змішування етносів і виникнення негармонійних етнічних об'єднань – «химер» [9: 113] (від себе додамо, що результати майже закінченого формування спільноти – «радянського народу» – повною мірою оцінять лише наші діти). Тобто деклароване формування цієї спільноти досягло своєї мети, нехай навіть і не повністю. Ми найкраще це відчуваємо саме зараз, оскільки той, хто невидимо «тримає ногу на гальмах» соціального розвитку національної держави, – це не хто інший, як метафоричний «совок». Ще з десяток років тому навіть об'єктивні аналітики-науковці, справедливо вважаючи, що національні мови хоча й мають звужену сферу функціонування, витіснені російською за межі політичної діяльності, проте виконують вирішальну роль у житті своїх носіїв, не хотіли помічати реальної небезпеки з боку сформованого вищезазначеного конгломерату (див. напр.: 10: 13)].

Зрештою, на процес утворення декларованої спільноти ефективно подіяла індустріалізація і відповідно, урбанізація. Ці соціальні здобутки (чи негативи?) зумовлювали явище психологічної трансформації, а саме щодо непрестижності селянської праці і престижності міської (найкраще це ілюструють шахтарські регіони будь-якої країни, де зміксовано представників різних етносів специфічного культурного рівня).

До речі, всі мовно-етнічні проблеми на території України можна було б вирішити одночасно, якби справа дійшла до реалізації сумнозвісного Наказу від 22 червня 1944 р. № 0078/42 «О ликвидации саботажа на Украине и о контроле над командирами и красноармейцами, мобилизованными из освобожденных областей Украины» [11], який підписав Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія. Наказ передбачав «вислати у віддалені краї Союзу РСР усіх українців, які проживали під владою німецьких окупантів», – і тих, хто «працював і служив у німців» (тобто реально працездатного віку – близько половини жителів, оскільки окупаційна влада, зрозуміло, примушувала збирати той-таки хліб), і тих, хто був «знайомий з життям» під час окупації (тобто бачив якісь переваги чи не так сприймав подальші історичні оповідання про це життя). Зрозуміло, що після такого виселення, яке відбулося б лише «після того як буде зібрано врожай та зданий державі для потреб Червоної армії», майже вся територія України ставала б відкритою для заселення тими ж таки росіянами зі своєю мовою та культурою (відповідно, сибірські простори стали б територією функціонування певного вже «східного діалекту» російської мови та української вже етнічної культури – на кшталт Кубані).

Це закономірно призводило і до непрестижності ідентифікування себе як українців і носіїв якоїсь «зіпсутої» мови. На жаль, значна частина вітчизняних мовознавців намагалася підкріпити ці процеси і науково, винайшовши мазохістичний термін *суржик*, хоча світова лінгвістика мала для такого випадку інший відповідник – *піджин*. Тобто внесок цих учених, поряд з відомим носієм алогізму-антропоніма для всіх випадків білінгвістичного функціонування *Білодіда – Белодіда* (у разі полілінгвізму, це, можливо, було би *Whitegranny*), є суттєвим у стандартизації неорганічних на ґрунті української мови форм.

Отже, на сьогодні потребує зміни пріоритетів і культурна орієнтація щодо престижності/непрестижності. Якщо в післявоєнний період дедалі престижнішим ставало знання та використання російської мови і навпаки – непрестижним – української, то нині відповідь респондента українською мовою сприймається як претензія на освіченість. У цьому ракурсі незграбну у виконанні українця російську мову (логічно – з фонетичних причин) потрібно сприймати як некультурність: по-перше, її презентує особа неросійської національності на місці більш логічної для неї в

цьому випадку рідної мови, а по-друге – вона за рідну часто вже має ту «незграбну» російську.

У такому разі відповідно до традицій світової соціолінгвістики маємо *російський піджин*, у чому й полягає секрет вищезазначеного феномена: піджин – форма метрополійної мови на її ж території (тобто ми начебто живемо на території Росії). Тому так назвати цю форму ми не можемо і, відповідно, вибираємо інший термін – *територіальний варіант російської мови* (подібно до румунської на території Молдови, англійської – в Канаді, іспанської – в Аргентині, португальської – у Бразилії тощо).

Наприкінці зазначимо, що за досягнення політики української держави упродовж перших 10 років декларованої незалежності відповідальні особи традиційно висувають запобігання національним конфліктам. Будь-який етнічний росіянин, що з діда-прадіда живе в Україні і перейняв та зберіг від них же ексклюзивну російську мову, дивується, чому це дискутують про якесь протистояння на етнічному ґрунті. Він, мовляв, і його батьки цього ніколи не відчували. Тут відповідь одна: вони завжди послуговувалися лише російською мовою, тому й не мали проблем. Тобто всі комунікативні сфери етнічних росіян (білорусів, казахів тощо) функціонували саме цією мовою.

Вище ми розглянули деякі соціолінгвістичні аспекти мовної ситуації в Україні (зокрема на Півдні, хоча цей стан властивий загалом більшості великих міст нашої країни), що стосуються і мовного, і культурного протистояння двох мов та їхніх носіїв упродовж тривалого історичного етапу. Перспективу дослідження вбачаємо в розширенні власне мовного й екстралінгвістичного аспектів опису проблеми.

1. Демченко В. М. Органічна та неорганічна українська мова : [монографія] / В. М. Демченко. – Херсон : Мрія, 2003. – 188 с.
2. Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України : [монографія] / В. Демченко. – Херсон, 2001. – 210 с.
3. Демченко В. М. Українська буденна мова: [монографія] / В. М. Демченко. – Херсон : АЙЛАНТ, 2006. – 180 с.
4. Тараненко О. Українська мова на сучасному етапі (кін. 1980-х – 1990-ті роки): старі і нові проблеми / О. Тараненко // III Міжнародний конгрес українців : мовознавство. – Х., 1996. – С. 24–34.
5. Прицак О. Що таке історія України? / О. Прицак // СіЧ. – 1991. – № 1. – С. 53–60.
6. Сергійчук В. Слобожанщина в етнодержавотворчих змаганнях українців XVII–XX ст. / В. Сергійчук // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С. 25–39.
7. Альбовський Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII ст. / Е. Альбовський. – СПб., 1914. – С. 237–247.
8. Латинско-русский словарь. – 3-е изд., испр. – М., 1986. – 840 с.
9. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич, 1994. – 218 с.
10. Жлуктенко Ю. О. Сучасні проблеми теорії та практики мовного планування / Ю. О. Жлуктенко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 10–17.
11. Приказ № 0078/42 от 22 июня 1944 года, г. Москва. По НКВД Союза ССР и народному комиссариату обороны Союза ССР «О ликвидации саботажа на Украине и о контроле над командирами и красноармейцами, мобилизованными из освобожденных областей Украины» // Гривна. – 2002. – 17 окт. – № 42.

BILINGUALISM IN SOUTHERN UKRAINE (RETROSPECTIVE)**Volodymyr Demchenko**

*Kherson Law Institute of
Kharkiv National University of Home Affairs
1, Fonvizina Str., Kherson, 73034, Ukraine
d.vovchyk@gmail.com*

The article reviews peculiar features of forming bilingual opposition in Southern Ukraine. It analyzes the functions and forms of functioning of the Ukrainian and Russian languages and outlines the history of official settlement and results of social interference. The author employs etymological and historical argumentation.

Key words: bilingualism, language harmony, state language, sociolinguistic factors, Southern Ukraine.

БИЛИНГВИЗМ НА ЮГЕ УКРАИНЫ (РЕТРОСПЕКТИВА)**Владимир Демченко**

*Херсонский юридический институт
Харьковского национального университета внутренних дел
ул. Фонвизина, 1, Херсон, 73034, Украина
d.vovchyk@gmail.com*

В статье рассмотрены особенности формирования билингвистической оппозиции в Южной Украине. Проанализированы функции и формы существования украинского и русского языков, раскрыта история официального заселения и результаты социальной интерференции. Автор использует этимологическую и историческую аргументацию.

Ключевые слова: билингвизм, органичность языка, государственный язык, социолингвистические факторы, Юг Украины.

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2010

Прийнята до друку 17.09.2010